

С. В. Кульчицький

Конституційні реформи в СРСР

КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФОРМИ В СРСР Формально конституц. реформу 1936 ініціював пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в лютому 1935 і розглянув питання про внесення змін до процедури виборів до рад. На той час політ. життя у СРСР мало зовні демократ. вигляд: суверен. носієм влади проголошено пролетар. маси (див. [Диктатура пролетаріату](#), *Пролетаріат*); представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях – від місц. до заг.-держ. – формально мали всю повноту влади в країні; між з'їздами рад законодавчу, виконавчу й судову владу, згідно з Конституцією СРСР 1924, здійснювали обрані ними органи – виконавчі комітети; виборці мали право відкликати свого депутата у будь-який момент, що не характерно для представниц. демократій парламент. типу, де виборці делегують депутатам на певний строк увесь обсяг своїх повноважень (див. [Демократія](#)). Однак насправді складання наказів виборців, визначення канд. у депутати, проведення зборів робітників, червоноармійців і селян або з'їздів рад, на яких обирали депутатів, контроль за діяльністю депутатів та ініціювання їхнього відкликання здійснювала структура, що перебувала поза рамками Конституції і яку уособлювала партія більшовиків. Рад. режим безпосеред. демократії давав змогу кер-ву ВКП(б) опосередковано (через рад. органи влади) керувати сусп. життям. Перевага опосередкованості полягала у тому, що парт. комітети могли не обтяжувати себе відповідальністю за повсякденні справи і водночас мали можливість одноособово вирішувати будь-які питання політ. характеру. Влада рад. органів була вторин., проте реальною. Ця обставина створювала ілюзію суверенності народу, який обирав своїх представників до органів влади, і потенц. залежність парт. органів від радянських. Узурпація парт. органами влад. функцій рад відтворювалася при кожному оновленні складу рад – обирали лише тих депутатів, які неухильно підпорядковувалися парт. дисципліні. Партія надавала вагомому значення виборам до рад, що засвідчують спеціально розроблені виборчі процедури, які давали змогу штучно підбирати персонал. склад рад за класовим походженням, парт. приналежністю, демогр. ознаками тощо. Вибори відбувалися на основі нерівного вибор. права, зокрема у Конституції РСФРР 1918 зафіксов. п'ятикратну перевагу робітників над селянами. Дискримінації зазнали й міські жит. непролетар. походження – представників «чужих класів» (до 10 % насел.) позбавлено права голосу. Вибор. дільницями вважали підприємства, установи, військ. частини, навч. заклади. Для інвалідів, безробіт. чл.

профспілок, дружин робітників і червоноармійців створювали територ. дільниці. Канд. на обрання висували парт. або профспілк. організації та громадськість. Спосіб голосування (подачею записок чи підняттям руки) визначали збори виборців. Як правило, вибори проводили відкритим голосуванням. На виборців тиснули безпосереднє начальство (оскільки вибори відбувалися на виробництві) та представники громадськості, які займалися розподілом матеріал. благ. Ті, кого не влаштовував формалізм вибор. процедур, залишалися вдома. В УСРР першу справді широку кампанію виборів у ради, коли кількість тих, хто проголосував, перевищила половину наявного складу виборців, вдалося організувати лише 1925–26. Прямі вибори проводили тільки в місц. органи влади. Всі інші з'їзди рад – від волосних (від 1923 – рай.) до всесоюз. – формувалися з депутатів місц. рад. Списки майбут. чл. виконав. комітетів усіх рівнів (від найнижчого до найвищого) ретельно опрацьовували парт. комітети відповід. рівня, до ЦК ВКП(б) включно. Технологія вибор. кампаній не становила таємниці для населення. У летючці, поширеній 1929 есерами серед робітників Дніпропетровська, зазначалося: «Більшовики нав'язали нам відкрите голосування у виборах в ради. Та невже можемо ми обрати вільно, коли обираємо відкрито? Хто наслідиться на очах осередкових князьків голосувати за чесного безпартійного або підняти руку проти мерзотника-комуніста, якщо останній виставлений осередком?». Після того, як у лютому 1935 пленум ЦК ВКП(б) вирішив запровадити зміни до процедури виборів до рад (йшлося про заміну нерівних виборів рівними, багатоступ. – прямими, відкритих – закритими), він запропонував внести до порядку денного чергового Всесоюз. з'їзду рад питання про реформу Конституції СРСР. У тому ж місяці 7-й Всесоюз. з'їзд рад створив конституц. комісію під головуванням Й. Сталіна. До її складу увійшли 32 представники від усіх союз. респ., зокрема від УСРР – П. Любченко, М. Мазай, Г. Петровський, О. Стаханов, В. Чубар. Комісія мала розглядати проекти, вже підготовлені фахівцями. [М. Бухарін](#) у приват. розмовах говорив, що написав текст Конституції СРСР майже одноосібно, лише за певної допомоги К. Радека (йшлося переважно про редактор. роботу). Це, безумовно, позначилося на її формі й змісті, тому на Заході Конституцію СРСР 1936 називали найдемократичнішою у світі. Після публікації 12 червня 1936 проекту Конституції СРСР розгорнуто широку пропагандист. кампанію – тривале, майже піврічне його обговорення на парт. зборах, зборах труд. колективів і громадян за місцем проживання (в УСРР у обговоренні взяло участь понад 13 млн осіб). Спочатку редакц. комісія з мільйонної кількості пропозицій щодо внесення поправок до проекту взяла до уваги лише 43 (стосовно 32-х статей із 157-ми), причому переважну їхню більшість Й. Сталін вважав неістот., проте в кінц. підсумку враховано тільки декілька поправок (здебільшого термінол. характеру). Також уточнено перелік заг.-союз. наркоматів, оскільки за час обговорення уряд поповнив ще один наркомат – оборон. промисловості. 5 грудня 1936 Надзвич. 8-й з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію, у якій проголошено побудову в країні соціалізму. Багатоступ. вибори до органів влади замінено прямими при таєм. голосуванні. Селяни отримали рівні з робітниками права

обирати й бути обраними в усі органи влади, виборчі округи в містах мали створювати не за вироб. одиницями, а, як і у селах, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінено інститутом сесій. засідань місц. і верхов. (респ. і союз.) рад, завдяки чому нові ради набули зовн. рис парламент. влади. Подібна еволюція влади цілком закономірна – у чинній від березня 1919 парт. програмі зазначено, що позбавлення частини громадян політ. прав є тимчас. заходом боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї; тимчас. є й перевага в органах влади за пролетаріатом (порівняно з дрібнобурж. верствами села). Однак зміни у конституц. нормах не позначилися на реал. владі. У грудні 1936 з'явилося повідомлення про вибори до ВР СРСР, заплановані на найближчий час, але проведено їх лише через рік. Така відстрочка потрібна була Й. Сталіну для відповід. підготовки до виборів компарт.-рад. номенклатури і самих виборців. Т. зв. революцію згори він планував завершити масовою кадровою чисткою з метою встановити одноособовий контроль над партією і суспільством. Спроба багатьох представників компарт.-рад. верхівки на 17-му з'їзді ВКП(б) скористатися механізмом таєм. голосування для усунення Й. Сталіна зі складу ЦК виявилася невдалою, проте засвідчила зростаюче незадоволення у партії диктатор. методами кер-ва. Після з'їзду Й. Сталін ініціював зміни в законодавстві, які полегшували розгортання масового терору, і очікував нагоди, щоб розпочати його. З прийняттям нової Конституції СРСР стало можливим зробити компарт.-рад. апарат співучасником спрямов. проти нього ж терору. Вільні вибори становили значну загрозу для представників апарату, які звикли не відчувати залежності від електорату. Останній раз вільні вибори проведено після більшов. перевороту 1917 за списками, підготовленими ще Тимчас. урядом (у Росії більшовики набрали тоді 24 % голосів, в Україні – 10 %). Й. Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на НКВС. Він потребував підтримки з боку компарт.-рад. апарату, тому з метою згуртувати апаратників навколо себе поставив їх перед перспективою вільних виборів. У лютому–березні 1937 на пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпеч. становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів, диверсантів. Він звинувачував парт. кер. у втраті здатності розпізнавати ворога і протиставляв їм рядових чл. партії, які могли підказати правильне рішення (це був майже відвертий заклик до зміщення старих кер. із великим, часто дорев. парт. стажем). Однак заклик вождя не дав істот. результатів – у ході перевиборів парт. комітетів, проведених за вказівкою секретаріату ЦК ВКП(б) у березні–квітні 1937, старі кадри здебільшого залишилися на своїх посадах. Тоді чистку парт. органів взяв на себе НКВС СРСР на чолі з [М. Єжовим](#) (див. [«Єжовщина»](#)). У ході відповід. кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей знищено фізично, мільйони – морально (через примушування до публіч. засудження «ворогів народу», співпраці з органами держ. безпеки, надання під тортурами неправдивих свідчень проти своїх співроб., знайомих і навіть рідних). Припинено дискусію про висування альтернатив. канд. на виборах у ВР, виборчі комісії зобов'язано реєструвати тільки канд. від блоку комуністів і

безпартійних, висування незалеж. від влади канд. кваліфіковано як антирад. діяльність. У вибор. бюлетені вміщували прізвище одного канд. – від блоку комуністів і безпартійних, при цьому графи «за» та «проти» не друкували. Позитивне ставлення до канд. виключало необхідність його письм. фіксації, а отже й робило зайвим відвідування кабінки для таєм. голосування. Лише той, хто був не згоден і мав намір викреслити відповідне прізвище, повинен був іти до кабінки, що, таким чином, ставала своєрід. тестом на лояльність режимові. Організатори вибор. кампанії потурбувалися і про забезпечення належ. явки виборців на виборчі дільниці. Внесені до Конституції СРСР у ході її реформи 1936 зміни не позначилися на реал. владі в країні. Контроль над державою та суспільством здійснював підпорядк. ген. секр. ЦК ВКП(б) апарат, про який у Конституції, по суті, навіть не згадувалося, натомість вона містила позбавлене юрид. сили положення про комуніст. партію як керівне ядро громад. і держ. організацій трудящих.

1944 з ініціативи Й. Сталіна після зустрічі з президентом США Ф. Рузвельтом, яка відбулася 29 листопада 1943 під час Тегеран. конф., до Конституції СРСР 1936 внесено зміни з метою декларатив. надання союз. респ. права створювати нац. військ. формування та самостійно спілкуватися з іноз. державами і міжнар. організаціями. На зустрічі президент США інформував Й. Сталіна про стан справ із вирішення питання про створення після закін. 2-ї світової війни організації, засн. на принципах Об'єднаних Націй. До виконав. органу цієї організації повинні були увійти представники великих держав – СРСР, США, Великої Британії, Китаю та кілька представників від груп країн – європ., азій., пд.-амер., британ. домініонів. Ф. Рузвельт повідомив, що прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль незгодний із таким принципом формування виконав. органу, оскільки він дає можливість Великій Британії мати у виконав. органі тільки два голоси – власне Великої Британії та одного з домініонів. У січні 1944 г. «Правда» опублікувала коротке інформ. повідомлення про черг. пленум ЦК ВКП(б) – перший після нападу Німеччини на СРСР і єдиний за всі роки війни. Він розглянув пропозицію Раднаркому СРСР «О расширении прав союзных республик в области обороны и внешних сношений» і ухвалив рішення винести її на наступну сесію ВР СРСР. 1 лютого 1944 сесія прийняла два закони, що мали конституц. значення: «О создании войсковых формирований союзных республик и о преобразовании в связи с этим Народного комиссариата обороны из общесоюзного в союзно-республиканский народный комиссариат» і «О предоставлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим Народного комиссариата иностранных дел из общесоюзного в союзно-республиканский народный комиссариат». Вона затв. також дві додатк. ст. 18-а і 18-б до Конституції СРСР, якими кожній союз. респ. надано права вступати у прямі відносини з іноз. державами, укладати з ними угоди, обмінюватися дипломат. і консул. представництвами, мати власні ЗС (4 березня 1944 6-а сесія ВР УРСР 1-го скликання прийняла відповідні до законів СРСР норми, що увійшли до Конституції УРСР). 5 лютого 1944 опубліковано постанову ЦК КП(б)У й указ

президії ВР УРСР про утворення Нар. комісаріату закордон. справ УРСР. Головою нового відомства признач. письменник [О. Корнійчук](#), який перед цим уже рік працював у Москві на посаді заст. у справах слов'ян. країн наркома закордон. справ СРСР. На відміну від зовн.-політ. відомства УРСР, яке створювали прискореними темпами, ст. 15-б Конституції УРСР про організацію влас. ЗС залишилася на папері. 23 лютого 1944 Й. Сталін видав наказ Верхов. головнокомандувача у зв'язку з 26-ю річницею утворення рад. армії, в якому повідомлялося про організацію в найближчому майбутньому нових військ. формувань у союз. республіках. У березні 1944 наркомом оборони УРСР признач. командувач військами Київ. військ. округу генерал-лейтенант [В. Герасименко](#), однак він продовжував виконувати попередні посад. обов'язки, оскільки в УРСР ніхто не збирався утворювати нац. підрозділи навіть у форматі батальйону чи роти. Однак політики країн Заходу (насамперед США і Великої Британії) не мали жодних сумнівів з приводу того, яких меж може сягнути розширення прав союз. республік. Кер. сх.-європ. відділу Держ. департаменту США К. Болен зазначав, що Москва ніколи не здійснювала центр. контроль через уряд, а тільки через партію. Його підтримав посол США в СРСР А. Гарріман, підкресливши жорстку ієрарх. підпорядкованість установ по уряд. лінії. Новопризнач. нарком закордон. справ УРСР О. Корнійчук 9 лютого 1944 представив М. Хрущову проект структури наркомату і записку про осн. напрями його діяльності. О. Корнійчук вважав необхідним утворити у складі Нар. комісаріату закордон. справ перший (Польща, Чехословаччина, Румунія), другий (Велика Британія, США), третій (Болгарія, Югославія, Угорщина, Греція, Туреччина) та четвертий (Німеччина) відділи (останній мав передусім готувати матеріали для мирної конф., яка повинна була встановити характер відносин із Німеччиною після її капітуляції). Проте організовано лише допоміжні структурні підрозділи – протокольно-консул., таємно-шифрувал., політичний. У липні 1944 О. Корнійчука звільнено з посади, наркомом закордон. справ і чл. політбюро ЦК КП(б)У признач. *Д. Мануїльський*. Реал. вихід УРСР на міжнар. арену пов'язаний з утворенням ООН. У серпні 1944 на міжнар. конф., яка у передмісті Вашингтона Думбартон Оукс розглядала питання, пов'язані з утворенням ООН, голова рад. делегації А. Громико оприлюднив позицію уряду СРСР про членство в міжнар. організації 16-ти союз. респ., оскільки вони мали статус країн і зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни. Союзники не підтримали цієї вимоги, а Ф. Рузвельт після конференції звернувся до Й. Сталіна з посланням, в якому просив не порушувати питання про членство рад. респ. в ООН до часу остаточ. створення міжнар. ор-ції. У відповідь Й. Сталін пішов на поступки й серед ін. респ. виокремив УРСР і Білорус. РСР, які за кількістю насел. і політ. вагою перевищували, як він підкреслював, низку країн із числа майбут. ініціаторів утворення ООН. На Крим. конф. 1945 вдалося досягнути єдності стосовно права вето для постій. чл. Ради Безпеки ООН, у зв'язку з чим питання про членство всіх союз. респ. в ООН втратило для СРСР попередню політ. вагу. Конф. прийняла компромісне рішення про те, що УРСР і Білорус. РСР мають бути чл.-засн. ООН. 26 червня 1945 СРСР, УРСР і Білорус. РСР запросили для підписання Статуту ООН, 24 жовтня того ж року на конф. у Сан-

Франциско Статут ООН ратифіковано.

1988 з ініціативи ген. секр. ЦК КПРС [М. Горбачова](#) у СРСР запроваджено реформу компарт.-рад. системи влади у рамках бюрократ. «перебудови» з метою пристосувати рад. лад до викликів сучасності шляхом демократизації політ. режиму. З приходом до влади 54-річ. М. Горбачова суспільство пов'язувало сподівання на докорінні політ. і соц.-екон. реформи. Воно не мало чітких уявлень про вектор і характер реформ, але ніхто не сумнівався в їхній необхідності. Прагнучи відповідати сусп. настроям, М. Горбачов енергійно взявся за справу. Навколо нього згуртувалася невелика група політ. діячів, які розуміли, що по-далше гальмування реформ призведе до втрати впливу керівництва партії у суспільстві й втрати СРСР провід. позицій на міжнар. арені. Кадрові зміни у вищому кер-ві, необхідні для забезпечення успіху реформ, М. Горбачов розпочав одразу ж після приходу до влади. Квітн. (1985) пленум ЦК КПРС перевів із канд. у чл. політбюро В. Чебрикова і обрав чл. політбюро секр. ЦК М. Рижкова. На липн. (1985) пленумі ЦК звільнений від обов'язків чл. політбюро і секр. ЦК у зв'язку з виходом на пенсію суперник М. Горбачова Г. Романов. Пленум ЦК обрав чл. політбюро Є. Лігачова та Е. Шеварднадзе і звільнив 80-річ. М. Тихонова від обов'язків чл. політбюро у зв'язку з виходом на пенсію. Посаду голови РМ СРСР посів М. Рижков. Склад вищого органу компарт. керівництва інтенсивно оновлювався і у наступні роки, зокрема з політбюро ЦК пішли Д. Кунаєв, А. Громико, *В. Щербицький*, М. Соломенцев, [Г. Алієв](#) (новий ген. секр. змінив персонал. склад органу майже повністю). Інтенсивну кадрову чистку проведено і в секретаріаті ЦК КПРС – з команди Ю. Андропова в ньому залишився тільки Є. Лігачов. Склад ЦК після 27-го з'їзду КПРС (1986) оновився майже наполовину. У наступні декілька років майже повністю змінено склад перших секр. парт. комітетів респ., обл. і рай. рівнів. Це була наймасштабніша після 1937–38 кадрова революція в історії КПРС, однак її ефект з погляду поставлених завдань виявився незначним. Більш молоде покоління парт. кер. виявилось таким же консерватив., як і попереднє. У безпосеред. оточенні ген. секр. ЦК розпочалася боротьба між ортодоксами на чолі з Є. Лігачовим і реформаторами, яких очолив обраний у червні 1987 в політбюро ЦК О. Яковлев. М. Горбачов залишався арбітром, але розумів, що його висуванці здатні у сприятливий момент поставити питання про заміну ген. секретаря. Апелювання до парт. низів у боротьбі з номенклатурою не принесло б результатів – мільйони рядових партійців знаходилися у рамках заліз. статут. дисципліни. У таких умовах М. Горбачов все частіше почав звертатися через голову секр. парт. комітетів до суспільства. Започаткована ним кампанія [десталінізації](#) зустріла активну підтримку в колах ліберал. інтелігенції. Завдяки політиці гласності суспільство уперше почало знайомитися з реал. історією рад. часу. Прагнучи зупинити потік публікацій, присвяч. раніше замовчуваним подіям в історії КПРС, Є. Лігачов ініціював появу 13 березня 1988 в г. «Советская Россия» листа викл. із Ленінграда (нині С.-Петербург) Н. Андреевої «Не могу поступиться принципами», у якій вона вимагала припинити «очорніння» історії КПРС. М. Горбачов спочатку не надав цій публі-

кації серйоз. значення, однак незабаром помітив, що партапарат почав використовувати її для розгортання кампанії, покликаної обмежити гласність і поставити політику «перебудови» в жорсткі рамки. Сусп-во, пам'ятаючи терор минулих десятиліть і профілакт. заходи КДБ проти інакомислячих, не відреагувало на ці спроби. Тільки 5 квітня г. «Правда» надрукувала ст. О. Яковлєва (без підпису, як редакц.) «Принципы перестройки: революционность мышления и действий», у якій виступ «Советской России» визначений як маніфест «антиперебудов.» сил. Після цього вплив Є. Лігачова на політику Кремля різко послабився, натомість істотно зріс вплив О. Яковлєва. У СРСР кожні 5 р. відбувався з'їзд КПРС, але його рішення попередньо відпрацьовував партапарат. Незважаючи на широкі повноваження, М. Горбачов не відразу домігся від чл. ЦК КПРС згоди на скликання у період між двома з'їздами партконф. (попередня відбулася 1941) з метою заручитися підтримкою всієї партії для проведення реформ. Трирічні спроби перебудувати за допомогою ЦК КПРС застарілі й малоефективні процедури прийняття політ. рішень виявилися непродуктивними, натомість готовність ген. секр. до рішучих дій для подолання опору номенклатури назрілим реформам зустріла сусп. підтримку. Незважаючи на те, що на 19-й партконф. рядовим чл. партії уперше надано можливість вибору кожного делегата з кількох альтернатив. канд. при таєм. голосуванні, партапарат забезпечив обрання потріб. йому кандидатів. Проте делегатами конф. стали й деякі реформатори, відомі за виступами у ЗМІ. План М. Горбачова зводився до того, щоб перетворити СРСР у соціаліст. правову державу. Тим самим ген. секр. ЦК КПРС фактично визнав, що очолювана ним держава правовою не була, а її засн. приховували свою владу над партією і країною під евфемізмом «диктатура пролетаріату» (їхні наступники у повоєнні десятиліття взагалі відмовилися від некорект. терміна «диктатура»). Кожен громадянин СРСР знав, що партія в особі її керівництва приймає закони, але стоїть над ними. Винайдений В. Леніним політ. лад базувався на тандемі «партія–ради». Парт. частина тандему мала диктатор. функції, рад. – розпорядчі. Рад. органи формувало насел. на виборах, які не були вільними через застосування парт. комітетами обмежуючих процедур. Парт. комітети визначали персон. склад рад та їхніх виконкомів і доручали останнім безпосереднє упр. державою, залишаючи за собою прийняття політ. рішень. Самі ж парт. комітети (окрім ЦК) виконували функції провідників, а не носіїв диктатури. Повноту диктатор. влади зосереджено у постійно діючих органах ЦК – політбюро і секретаріаті. Відділи ЦК передавали рішення, прийняті цими органами, а також здійснювали контроль за їхнім виконанням. М. Горбачов прагнув внести у таку систему влади виборче начало – поставити формування парт. і рад. органів у залежність від тих, хто їх обирав. Він домігся прийняття на січневому (1987) пленумі ЦК КПРС ключового рішення про проведення виборів до парт. комітетів на альтернатив. основі при таєм. голосуванні й мав намір заручитися підтримкою парт. конф. для організації вільних виборів у рад. органи влади всіма громадянами СРСР. Однак щоб реально демократизувати політ. лад, необхідно було позбавити ради опіки з боку парт. комітетів і, таким чином, покінчити з феод. за своєю природою взаєминами особистої

відданості, які існували між функціонерами різних ланок компарт.-рад. апарату й перетворювали верхівку партії у замкнений середньовіч. орден. Йшлося про ліквідацію диктатури кер. партії і повернення суспільству суверенітету, завойованого ним після падіння самодержавства, але через кілька місяців узурпованого внаслідок більшов. перевороту. Реформа, здійснювана М. Горбачовим, пов'язана і з його особистими політ. розрахунками: надаючи радам повноту влади, ген. секр. ЦК КПРС позбавлявся залежності від політбюро і секретаріату – структур, які він очолював у ЦК (людина, яка посідала найвищу сходинку в олігархіч. по суті компарт.-рад. системі влади, за відсутності масового терору могла претендувати тільки на роль координатора). У доповіді на 19-й партконф. (відкрилася 28 червня 1988) М. Горбачов надав політ. реформі вигляду повернення до форм організації влади, ліквідов. Конституцією СРСР 1936, хоча винесена на розгляд форма організації влади лише зовні нагадувала ленінську (всесоюзні, респ. і місц. з'їзди рад, які скликали 1917–36, слухняно проводили політику компарт. диктатури, а кожен крок їхньої діяльності суворо контролювали відповідні парт. комітети). За концепцією М. Горбачова, вищим органом представниц. влади ставав з'їзд нар. депутатів. Дві третини депутатів з'їзду обирали шляхом прямих і вільних виборів на основі альтернативності при таєм. голосуванні, третину висували офіційно зареєстр. громад. організації – КПРС, комсомол, профспілки, творчі спілки, наук. громадськість тощо. Кожен номенклатур. працівник, який хотів стати нар. депутатом, повинен був пройти через вільні вибори. Третина місць від громад. організацій, надійно контрольов. партапаратом, признач. в основному для функціонерів вищого рангу, які остерігалися опинитися віч-на-віч з виборцями. З'їзд мав збиратися кілька разів на рік, його депутати – працювати на поперед. місцях роботи. Він обирав ВР чисельністю до 400 депутатів (орган, наділений виключ. правом приймати закони). Склад ВР повинен був щорічно оновлюватися за рахунок нар. депутатів, щоб усі вони до нових виборів встигли попрацювати у постійно діючому законодав. органі. Якщо політ. реформа перетворювала ВР на єдине в країні джерело влади, то найвищою персон. посадою ставав голова парламенту, а не ген. секр. ЦК КПРС. М. Горбачов належ. чином підготувався до виборів на з'їзд нар. депутатів, запланованих на 1989. Вересневий (1988) пленум ЦК дав йому рекомендацію виставити свою кандидатуру на вакантну (у зв'язку з виходом А. Громико на пенсію) посаду голови президії ВР СРСР. Зайнявши цю посаду, М. Горбачов міг претендувати на підтвердження своїх повноважень під час формування на з'їзді нар. депутатів СРСР нового складу ВР. На 19-й партконф. кер. партії фактично відмовлялися від влади на користь рад, однак це не викликало чітко аргументов. заперечень з боку її учасників. З ініціативи М. Горбачова дебати частково трансливали по телебаченню, тому кожен виступаючий не хотів позиціонувати себе як ворога реформ, а його противники могли лише висловлювати сумніви щодо чіткості цілей та орієнтирів, поставлених ЦК і його ген. секретарем. Найрезонансним став виступ письменника Ю. Бондарева, який порівняв проголошену «перебудову» з літаком, що піднявся у повітря, але не знає, де йому приземлитися. М. Горбачов не допустив дискусії у питанні про політ.

реформу – проголошені ним тези негайно проголосували і прийняли при кількох голосах проти. Мало хто з делегатів партконф. побажав виглядати ретроградом, коли його поставили перед дилемою у питанні, чи варто віддавати владу народу. Представники номенклатури звикли до того, що членство у радах різних рівнів завжди було доповненням до відповід. за рівнем парт. посади. У свідомості компарт.-рад. чиновників парт. апарат не відрізнявся від рад. (що цілком відповідало реальності), тому вони не сприйняли перехід влади від парт. комітетів до рад та їхніх виконкомів як велику новацію (у біографії багатьох з них рад. посади чергувалися з парт. і навпаки). Проблема полягала лише в тому, що раніше на керівні посади призначали, а тепер потрібно шукати підтримки у виборців. Проте М. Горбачов передбачив появу такої проблеми і своєчасно усунув можливі заперечення з боку тих, хто мав право голосу при розгляді цього питання на партконф. у червні–липні та на позачерг. сесії ВР у листопаді 1988. Вони ставали нар. депутатами автоматично, через громад. організації. Ті, хто не мав права голосу при розгляді цього питання, вимушено балотувалися в округах. Ні М. Горбачов, ні його радники не усвідомили доленосного значення конституц. реформи 1988 в трансформації компарт.-рад. системи влади. Ліквідація ленін. тандему «партія–ради» позбавила КПРС статусу держ. структури, внаслідок чого вона перетворилася на звич. політ. партію, яка виявилася нездат. контролювати хід подій ні в РФ, ні в союз. респ., ні в країнах Центр.-Сх. Європи. Коли ради стали у РФ і нац. респ. повноцін. органом влади, до них майже у повному складі увійшла «внутр. партія». Номенклатур. клан десятиліттями формувався як монопол. конгрегація управлінців, без якої держ. життя в усіх його формах існувати не могло, тому він залишився при владі в усіх регіонах країни, окрім тих, де повномасштабну радянізацію розгорнуто тільки у повоєнні десятиліття. Конституц. реформа 1988 навіть зміцнила цей клан шляхом очищення його від нагромадженого баласту вільними виборами. Поч. пострад. періоду датують 1991, однак насправді його потрібно датувати 1989–90, коли запрацювала конституц. реформа. Вибори 1989 на з'їзд нар. депутатів СРСР і вибори 1990 у респ. та місц. органи влади створили нову політ. реальність, хоча її ще не усвідомили у повному обсязі ні всередині країни, ні за її межами. Замість рад. влади, яка тримала кожного громадянина у цілковитій залежності від команд центру в Кремлі, у СРСР почала функціонувати демократ. влада, сформов. самими громадянами на вільних виборах. Зміна влади маскувалася інерційністю політ. мислення. Частіше за все ті, хто обирав, і ті, кого обирали, керувалися звич. нормами поведінки, зокрема рад. органи влади, як і раніше, чекали керів. вказівок від секр. парт. комітету, якому вони раніше підпорядковувалися. Щоб усвідомити зміну становища номенклатур. клану в пострад. суспільстві, потрібно визначити його соц. обличчя при комунізмі (йдеться не про ідеологему «світлого майбутнього», а реал. лад, створ. більшов. партією 1918–38). В історіографії донині відсут. вплив дослідж. рос. дисидента М. Восленського «Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза», вперше опубл. за кордоном нім. мовою 1980 (російською мовою – Москва, 1991). У ній автор визначив номенклатуру як пануючий клас, що управляє «заг.-нар.» (держ.) власністю. Але

держ. власність у СРСР мала іншу природу, ніж власність, якою управляла держава у дорев. Росії чи країнах сучас. Заходу. Вона функціонувала в умовах майже цілковитої відсутності приват. власності – основи розвинутої людської цивілізації. У системі вироб. відносин замаскована під особисту приватна власність колгоспників на присадибну ділянку не мала істот. значення. Практична відсутність приват. власності на засоби виробництва в умовах функціонування гранично централізов. компарт.-рад. системи влади парадоксал. чином впливала на соц. природу держ. власності. Вона ставала приват. власністю одного сукуп. власника – керівництва держ. партії. Встановлена 1917 політ. диктатура в ході комуніст. перетворень 1918–38 доповнена екон. диктатурою. Коли партія більшовиків здобула статус держ. структури, з неї виокремилася «внутр. партія» – номенклатура. Носії диктатури мали потребу у виконавцях своїх рішень. Їх наділяли владою, обсяг якої залежав від посади в ієрарх. системі. Втрачаючи посаду, номенклатур. працівник будь-якого рівня одразу ж позбавлявся набутого соц. статусу та засобів до існування, тому зараховувати його до пануючого класу явно недоцільно. У процесі реалізації конституц. реформи 1988 компарт.-рад. номенклатура зрозуміла, що держ. власність може бути приватизована усіма бажаними, і відразу ж почала привласнювати все, що могла. Соц.-екон. лад, який уже давно знаходився в стані перманент. кризи, агонізував разом із агонією КПРС.

Рекомендована література

1. Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. К., 1990;
2. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. Т. 2. Москва, 1997;
3. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. Москва, 1998;
4. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 / Пер. з англ. К., 2000;
5. S. Kul'chytsky. Nation-Building in the Independent Ukraine. К.; New York, 2003;
6. Литвин В. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991). К., 2005.

Бібліографічний опис:

Конституційні реформи в СРСР / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-5007>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).